

АНТИЧНЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО В КОНТЕКСТІ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (кінець VII ст. до н. е. – VI ст. н. е.)

О. А. Гавриленко,

д.ю.н., проф.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

mpdepartment@ukr.net

Статтю присвячено розгляду основних інститутів міжнародного права античних держав Північного Причорномор'я, періоду другої половини I тис. до н. е. - перших сторіч нашої ери. Автор прагнув довести, що вже у другій половині I тис. до н.е. у полісах Північного Причорномор'я існувала достатньо складна та розгалужена система норм міжнародного права, яка значною мірою була запозичена з права метрополій та суттєво розширена завдяки власному законодавству.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародні відносини, джерело права, міжнародний договір, право війни.

АНТИЧНОЕ МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО В КОНТЕКСТЕ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ (КОНЕЦ VII В. ДО Н. Э. – VI В. Н. Э.).

Статья посвящена рассмотрению основных институтов международного права античных государств Северного Причерноморья, периода второй половины I тыс. до н. э. – первых столетий нашей эры. Автор стремился доказать, что уже во второй половине I тыс. до н. э. в полисах Северного Причерноморья сложилась достаточно сложная и разветвленная система норм международного права, которая в значительной мере была заимствована из права метрополий и существенно расширена благодаря собственному законодательству.

Ключевые слова: международное право, международные отношения, источник права, международный договор, право войны.

CLASSIC INTERNATIONAL LAW WITHIN INTER-STATE RELATIONS IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION (VII CENTURY BC – VI CENTURY AD)

The article studies of some prominent institutions of international law of the antique states of the Northern Black Sea Coastland in the term of second half of the first millennium AD through the first centuries of our era – Hersones, Olbia, Tira, the Bosporean kingdom. The author proves, that since the second half of the first millennium AD in the policies of the Northern Black Sea Coastland there was a multiple and furcal system of norms of international law, which was borrowed from the law of mother countries and was broadened due to the own legislation.

Key words: international law, international relations, source of law, international treaty law of war.

Стародавнє міжнародне право вже давно є об'єктом пильної уваги вчених [1]. Водночас спеціальні історико-правові дослідження міжнародно-правових стосунків античних держав Північного Причорномор'я наприкінці I тис. до н. е. – на початку I тис. н. е. досі майже відсутні. Лише окремі аспекти проблеми висвітлено у працях істориків-антикознавців.

Метою даної статті є комплексний аналіз характерних рис міжнародного права та міжнародно-правових відносин держав північнопонтійського регіону античного часу. Новизна дослідження полягає у тому, що в ньому на матеріалах давніх державних утворень з'ясовано особливості міжнародного права та стосунків Ольвії, Херсонесу, Боспорського царства з іншими еллінськими державами. З появою держав у міжнародних відносинах виокремлюється центральна ланка – міждержавні відносини. Саме вони перетворюються на головний фактор формування міжнародного права, а нормам останнього надається обов'язковість, санкціонована державою. Особливістю стародавніх міжнародних відносин був їх розвиток в межах певного регіону, двосторонність, партикулярність та утилітарний характер [2, с. 12]. Важливою рисою стародавнього міжнародного права був також його тісний зв'язок з релігійними віруваннями народів. Це дало

підстави деяким вченим стверджувати, що в античності право було поєднано з релігією [3, с. 172, 178].

Відомий вітчизняний вчений (син адвоката, депутата угорського сейму Емануїла Грабаря, онук визначного закарпатського політичного діяча, правника Адольфа Добрянського), фахівець у галузі міжнародного права В. Е. Грабар справедливо зазначав, що вже з часів сивої давнини скрізь, де люди проживали окремими громадами у більш або менш близькому сусідстві, між цими громадами підтримувалися різноманітні відносини, на основі яких поступово формувалася система правил, що набували зовнішньообов'язкового юридичного значення [1, с. 378]. Це й були норми міжнародного права. Як зауважував Ю. С. Шемшученко, історично виникнення міжнародного права тісно пов'язане з процесами становлення державності [4, с. 669].

Протягом усієї історії людства це право не лише розвивалося під впливом мінливих економічних та інших міжнародних відносин, а й відповідним чином впливало на ці відносини. При цьому роль міжнародного права постійно зростала. З його допомогою державами встановлювалися загальноприйнятні стандарти поведінки, воно виступало засобом міжнародного співробітництва у різних галузях суспільного життя.

Вже за часів античності міжнародне право стало відігравати узгоджувальну та координуючу роль [5, с. 11].

У північнопонтійському регіоні, як і на інших окраїнах еллінської цивілізації, поступово усувається характерна для стародавнього часу напруженість відносин між окремими державами, яка кожен хвилину могла призвести до збройних конфліктів. Насамперед це здійснювалося через численні договори про мир та дружбу, що уклалися більшою частиною на більш або менш тривалий період. Г. Бузольт, досліджуючи особливості зародження та розвитку міжнародного права та міжнародних відносин в античний час, зауважував: «Чим більше окремі держави виступали з тісної сфери зносин із сусідами та чим більше зіткнення між двома державами залучали до участі й інших, тим частіше уклалися військові союзи. Почали виникати політичні угруповання» [6, с. 66].

Союзи уклалися інколи на певну кількість років, інколи на невизначений термін для досягнення точно визначеної мети. Найчастіше це були оборонні союзи – епімахії (*ἐπιμαχίαι*). У таких випадках союзники зобов'язувалися з повною готовністю та усіма силами надавати допомогу у випадках, коли на територію однієї або іншої сторони, що уклала договір, здійснювався напад ворогів. Такий договір, спрямований проти загрози скіфських нападів, наприклад, було укладено у 179 р. до н. е. між херсонеською громадою та понтійським царем (дідом Мітрідата Євпатора) І. Фарнаком В договорі сторони поклали на себе взаємні зобов'язання «не піднімати зброї» одна проти одної [7, с. 54–55; 8, с. 6–7]. Монарх обіцяв у разі нападу скіфів на поліс або підвладну йому територію надати Херсонесу військову допомогу: «Я завжди буду другом херсонесцям і, якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес або на підвладну херсонесцям країну, або будуть кривдити херсонесців, і вони закличуть мене, буду допомагати їм, оскільки буде в мене час, і не замислю зла проти херсонесців жодним чином, і не піду походом на Херсонес, не підніму зброї проти херсонесців ... поки вони залишаться вірними друзі зі мною» [9, с. 402]. А. С. Русяєва та М. В. Русяєва припускають, що цей договір був складовою договірної системи, до якої приєдналися також Віфінія, Каппадокія, Гераклея, Кізік, Месембрія, Одессос та, можливо, Ольвія [10, с. 131].

У певних випадках зобов'язання щодо надання військової допомоги поширювалося й на внутрішніх ворогів – підданих-заколотників або партій, що здійснювали спроби повалити існуючий лад. У вже згаданому договорі між Херсонесом та Понтійським царством містилася стаття, в якій сторони домовлялися в міру сил зберігати основи суспільного ладу та «не чинити... нічого такого, що могло б зашкодити народу...» обох країн [11, с. 47–48]. Для Херсонесу укладення цього договору мало велику користь. Наскільки можна припустити, зважаючи на бідність джерел, протягом декількох десятків років (аж до кінця II ст. до н. е.) місто не зазнавало суттєвих утисків від войовничих сусідів. Однак, вже у 110–109 рр. території Херсонесу на узбережжі

Криму – Керкінітида, Прекрасна Гавань – опинилися під скіфським контролем [12, с. 406].

З епімахії виникали військові союзи, які зобов'язували сторони мати одних і тих же друзів та ворогів. Держави, котрі уклали такі договори, спільно вирішували питання щодо проголошення війни, за включенням тих випадків, коли підпорядковані члени альянсу зобов'язувалися до відмови від здійснення будь-якої самостійної зовнішньої політики. Якщо ж одна із союзних держав розпочинала військові дії за власним розсудом, то вона повинна була й вести їх самостійно аж до остаточної перемоги чи поразки. Якщо союзники, згідно з умовами договору, перебували в однаковому становищі, вони брали однакову участь у веденні війни. Але все ж, зазвичай, держава, в межах або поблизу якої точилися військові дії, за свідченням Фукидіда, користувалася гегемонією, її війська займали почесне місце у бойовому порядку [6, с. 67].

Договори про епімахію закріплювалися усною присягою відповідних посадових осіб держав-союзниць. У тексті договору достатньо часто містився зміст цієї клятви та інколи включалася клаузула щодо поновлення її через певний термін. У херсонесько-понтійському договорі 179 р. до н. е. містилася «присяга, якою поклявся цар Фарнак, коли з'явилися до нього послы Матрій та Гераклій» [9, с. 402]. Бронзові дошки, кам'яні плити або колони, на яких викарбовувався текст договору, виставлялися для загального ознайомлення на агорі у кожному з союзних міст, та, окрім того, іноді в Дельфах або інших місцях, що вважалися священними.

Набагато рідше за військово-політичні уклалися договори торговельного характеру [12, с. 49]. Наприклад, у договорі між Афінами та Боспорським царством, про укладення якого повідомляв Демосфен у своїй промові проти Лептида, цар Левкон II давав згоду на звільнення афінських купців від вивізних мит, а також надавав їм інші пільги.

Для міжнародної торгівлі особливе значення мали договори, які регламентували порядок судочинства щодо численних спорів, які виникали у перебігу різноманітних бізнесових операцій. Ці правові договори, які давні греки називали сямболами (*συνβολαί, σύμβολα*), містили визначення загальних правових положень, які повинні були застосовуватися у юрисдикційному процесі [6, с. 69]. Зазвичай, як твердив Арістотель у «Політії», справи, які підлягали вирішенню на підставі міжнародно-правового договору (*δίκαι από συνβόλων*), розглядалися у полісі, громадянським якого був відповідач [13, с. 114]. Громадяни держав, між якими не були укладені ніякі правові угоди, часто були позбавлені можливості домогтися справедливості. Тому траплялося, що кредитор, який, як йому здавалося, зазнав збитків шляхом так званого «акту самопомоги» (*συλαήν*) ставав власником майна або особи іншого, якщо останній перебував у державі кредитора, або в сусідній чужоземній області. Тоді суд цієї держави вирішував питання про законність такого вчинку, адже правовими договорами заборонялося самовільне захоплення чужого майна.

Для здійснення міжнародних торговельних операцій необхідні були також договори про грошовий обіг. Серед таких з творів Полібія відомо про укладену близько 420 р. угоду щодо використання єдиної монети у містах, що входили до складу першого афінського морського союзу в V ст. до н. е. «Хто буде чеканити в містах (свою) срібну монету та буде користуватися не афінськими монетами, вагами й мірами, але іноземними монетами, вагами й мірами, підлягає покаранню... приватні особи здають іноземну монету, коли побажають, а місто (Афіни) повинно її обміняти (на афінську). Кожен повинен скласти перелік (монет, які здає) і представити його на монетний двір, епістати ж, прийнявши цей список і занісши його на дошки для публічних оголошень, повинні виставити їх біля монетного двору для огляду кожному бажаючому, занісши окремо іноземні гроші й окремо місцеві». Близьким за змістом до цієї угоди є ольвійський закон про грошовий обіг та валютні операції (закон Каноба) [14, с. 27]. Цілоком ймовірно, що його положення були підтвержені угодами з деякими полісами Південно-Східного Причорномор'я (принаймні, з м. Героном). Такий висновок вбачається цілоком припустимим, зважаючи на той факт, що вкарбований на мармуровій плиті текст цього закону був виставлений на геронській агорі.

Часом більш тісний зв'язок між полісами ґрунтувався на міжнародно-правових договорах, котрі надіялися усіх громадян двох держав аналогічними правами публічного та приватного характеру (*ισορολιτεία καὶ ἐπιτυχία καὶ ἐκτισις ἦς καὶ οἰκίας*). Для ілюстрації такого різновиду договорів можемо пригадати мілето-ольвійську угоду, укладену невдовзі після 331 р. до н. е. — року облоги Ольвії військами Олександра Македонського під проводом його полководця Зопіріона. В одній із статей договору особливо підкреслюється: «... Якщо у мілетянина буде тяжба в Ольвії, він повинен мати доступ до суду, і його справа повинна розбиратися у п'ятиденний термін у тому ж відділенні суду, якому підлягають справи між громадянами. Усі мілетяни повинні користуватися ателіями, за виключенням тих, хто має право громадянства в іншому місті, беруть участь у його уряді та у його судових установах. Точно так же й ольвіополіти повинні в Мілеті користуватися ателіями, і взагалі вони мають у Мілеті таким же чином ті права, які мілетяни мають у місті Ольвії» [15, с. 38 — 39].

В античний період поступово опрацьовувалися й норми, які регулювали міждержавні відносини у періоди воєн. Безпосередньо перед початком військових дій країні-противнику через спеціального посланця, який вважався захищеним «божественним правом» і внаслідок цього недоторканим [16, VII, 9, 2; VII, 136] формально оголошувалася війна. У деяких випадках держава, якій оголошувалася війна, могла відкупитися від агресора. Ця норма була притаманною не лише еллінському праву. Так, з ольвійського декрету на честь Протогена [14, с. 32] відомо, що цей заможний громадянин кілька разів виплачував значні суми зі своїх коштів, прагнучи відвернути військову загрозу з боку сарматського царя Сайтафарна. В де-

креті згадується про участь Протогена у надзвичайно ризикованій посольській місії до Сайтафарна. Через відсутність коштів в ольвійській державній скарбниці Протоген і Аристократ, узявши 900 золотих статерів, вирушили до царя. Однак його не задовольнила запропонована сума. Розгніваний Сайтафарн вирушив походом проти Ольвії [9, с. 32]. Текст декрету у цьому місці обривається і взагалі лишається незрозумілим, чим закінчилася така загроза. Виходячи з того, що про неї так детально оповідається у почесному декреті, на думку А. С. Русяєвої та М. В. Русяєвої, все нарешті вдалося вирішити задовільно для ольвійської громадянської общини — звичайно, за допомоги золотих статерів Протогена [10, с. 121]. Невідомо, у яку суму обійшлася для нього відмова Сайтафарна від його агресивних зазіхань. Очевидно, вона мала бути набагато більшою за раніше запропоновані ольвіополітами 900 статерів.

Як наголошував Г. Бузольт, посилаючись на свідчення Геродота, Страбона та Фукидіда, перемога у війні за взаємною згодою, могла визначатися не битвою військ держав-супротивників, а поєдинком лише наперед визначеної кількості бійців обраних обома сторонами військового конфлікту [6, с. 70].

Військовополонені вважалися безумовною власністю переможця. Зазвичай противника, який добровільно склав зброю та благав про пощаду, залишали живим. Але часом гострі взаємні антагонізми призводили до того, що полонених жорстоко вбивали. Якщо місто здавалося переможцеві, то доля його населення залежала від умов капітуляції (*βιολογία*). При обговоренні цих умов переможці, як правило, наполягали на виплаті контрибуцій, руйнуванні міських стін, видачі військових кораблів тощо [6, с. 71]. Тяжкою була доля міст, громадяни яких були змушені скласти зброю без жодних умов або захоплених внаслідок штурму. Вони, разом із усіма жителями та усім майном, перетворювалися на цілковиту власність переможців. У таких випадках часто траплялося, що усіх чоловіків вбивали, жінок і дітей продавали до рабства та вщент руйнували будівлі. Недоторканими вважалися лише храми та інші священні споруди.

Усе це цілоком пояснює, чому у 331 р. до н. е., під час облоги Ольвії 30-тисячним військом Олександра Македонського під командуванням Зопіріона, ольвіополітамии, за свідченням Маркобія, було вжито низку найрадикальніших заходів, спрямованих на мобілізацію усіх категорій населення на оборону полісу: звільнено рабів, що тепер поповнили ряди ополченців, надано громадянських прав іноземцям, за рахунок яких поповнилася державна скарбниця, здійснено «сисахфію» (погашення боргових зобов'язань демосу) та укладено союзний договір з кочовими скіфами, що дало можливість виступити проти нападників єдиним фронтом [15, с. 46 — 47]. Дослідники припускають, що перемога ольвіополітів над Зопіріоном стала можливою, у першу чергу, завдяки договору про військову допомогу з царем скіфів, який був укладений за ініціативою Каллініка, сина Евксена. Саме він, ймовірно, через послів повідомив

македонського полководця про спільний виступ проти нього, очевидно, свідомо перебільшивши чисельність військ союзників [10, с. 92–93]. Такий альянс ольвійців зі скіфами, а також боспорянами і, можливо, херсонеситами, не міг не справити враження на Зопіріона, який вирішив перервати експансіоністську акцію. За цю та інші заслуги ольвійський громадянин Каллінік за пропозицією архонтів та колеги Семи спеціальним декретом Ради та Народних зборів був удостоєний нагороди у вигляді тисячі золотих та прижиттєвого встановлення його бронзової статуї з присвятою Зевсу Сотеру (Спасителю) [9, с. 25].

Якщо війни припадали на час відомих свят, деякі держави виступали з вимогою миру — «екехейрії» (έκεχειρία), як, наприклад, під час олімпійських ігор [17, с. 150–151]. Цілком можливо припустити проголошення екехейрії під час проведення календарно-спортивних ігор на честь Ахілла та Аполлона Дельфінія в Ольвії. На ці ігри з'їжджалися представники багатьох держав античного світу [10, с. 35–36, 45]. Єдиною обов'язковою вимогою до учасників було дотримання правил проведення змагань, постанов про хід святкування, та дотримання встановленого на час свят священного перемир'я.

Деякі зі святилищ, які виступали організаторами ігор та святкувань, ставали осередком більш тісних відносин між державами, які об'єднувалися у союзи. Не завжди були громадянами однієї держави ті, хто збирався біля спільного святилища для принесення жертв та для змагань, і при цьому побіжно проводили наради про політичні справи. При заснуванні союзу до святилища примикали й сусідні поліси, пов'язані

торгівельними або політичними інтересами. Членів подібного союзу називали амфіктіонами (Ἀμφικτιόνες або Ἀμφικτιόνες). Власне амфіктіоніями називали союзи, що були створені навколо святилищ Посейдона в Онхесті та Калаврії, потім — союзи навколо храмів піфійського та делоського Аполлона [6, с. 73]. До останньої з названих амфіктіоній входили й деякі північнопричорноморські держави, зокрема, Ольвія.

Отже, міжнародне право сягає деякими своїми коренями давніх цивілізацій (інститут міжнародної правосуб'єктності, дипломатичні привілеї та імунітети тощо). З'ясування того, які з основоположних засад стародавнього міжнародного права або його окремих інститутів (права міжнародних договорів, дипломатичного права, мирного вирішення конфліктів, морського права, законів та звичаїв війни, статусу іноземців тощо) стали фундаментальними чи складовими його сучасної системи, а які з них не збереглися до нашого часу і чому, — надасть майбутнім дослідникам можливість визначити характерні особливості цього права, його природу і специфіку. Зважаючи на наявність суттєвих лакун в історичному пізнанні права України античного періоду, нині необхідно приділити пильну увагу особливостям міжнародного права, нормами якого регулювалися відносини античних держав Північного Причорномор'я між собою та з іншими державними утвореннями протягом кінця VII ст. до н. е. — VI ст. н. е. Вирішення цих та низки інших проблем буде сприяти з'ясуванню та більш ефективному використанню механізмів міжнародної правотворчості та правозастосування, зміцненню міжнародної законності та правопорядку.

Література

1. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917) / В. Э. Грабарь. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 491 с.
2. Буткевич О. В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / О. В. Буткевич. — К., 2002. — 16 с.
3. Куланж Ф. де. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима / Фюстель де Куланж. — М.: Типо-литогр. т-ва И. Н. Кушнарев и К, 1895. — 374 с.
4. Шемшученко Ю. С. Міжнародне право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія в 6 т. — Т. 3. К—М. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2001. — 669 с.
5. Тимченко Л. Д. Международное право / Л. Д. Тимченко. — Х.: Консум, 1999. — 526 с.
6. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Г. Бузольт. — Х.: Тип. А. Дарре, 1890. — 320 с.
7. Договор Фарнака Понтийского с Херсонесом: обстоятельства заключения и датировка (взгляд со стороны): материалы V Международной конференции, посвященной 350-летию Харькова и 200-летию ХНУ имени В. Н. Каразина, 4–6 ноября 2004 г. — Х.: НМЦ «МД», 2004. — 54–55 с.
8. Гавриленко О. А. Міждержавні договори античних полісів Північного Причорномор'я — найдавніші пам'ятки міжнародного права на теренах України / О. А. Гавриленко // Проблеми ефективності міжнародного права. Матеріали науково-практичного круглого столу 4 квітня 2014 року. — Х.: ФОП Бровін О. В., 2014. — С. 5–9.
9. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2 / V. Latyshev. — Petropoli, 1916. — 594 p.
10. Русяева А. С. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали / А. С. Русяева, М. В. Русяева. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — 228 с.
11. Соломоник Э. И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени / Э. И. Соломоник. — Симферополь: Таврия, 1990. — 110 с.
12. Буткевич О. В. Міжнародний договір як джерело стародавнього міжнародного права / О. В. Буткевич // Міжнародні відносини. — Вип. 18. — К.: КНУ імені Т. Г. Шевченка, 2001. — С. 4–9.
13. Аристотель. Сочинения в четырех томах / пер. А. И. Доватура, М. Л. Гаспарова, С. А. Жебелева и др. — М.: Наука, 1976. — 420 с.
14. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. — перша половина VI ст. н. е.): монографія / О. А. Гавриленко. — Х.: Парус, 2006. — 352 с.
15. Жебелев С. А. Милет и Ольвия // Северное Причерноморье / С. А. Жебелев. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 38–47.
16. Геродот. История в девяти книгах / пер. Г. А. Стратановского. — Л.: Наука, 1972. — 600 с.
17. Блаватская Т. В. Черты истории государственности Элады / Т. В. Блаватская. — СПб: Алетейя, 2003. — 409 с.